

הוא זנח את המיתוס ואת הפאתוס. הספרות והשמאל שילמו את המחיר

במלאת שנה למותו של עמוס עוז

אבי גרפינקל

חיי אודה לו על כך. ספרו 'זויינסבורג, אוהיו' מתרחש בעיירה אחת, נידחת, עלובה, שכוחת אל: אנשים קטנים מאוד מילאו את הספר הזה, נגר אחד זקן, ואיזה נער כוהה... האירועים שתוארו בו היו כולם פעוטים ויומיומיים, קרר צים מחומרים של רכילות מקומית או של חלר מות קטנים שאינם מתממשים... ועוד דמויות כיוצא באלה, טיפוסים אשר עד אותו לילה החזקתי בדעה שמקומם כלל לא יכירם בספרות... הנשים אצל שרווד אנדרסון כלל לא היו נועזות, ואף לא מסתוריות-מפתות. הגברים לא היו עזים ולא מהורררים-שתקניים ואף לא אפופים עשן ותוגה גברית" (סיפור על אהבה וחושך, עמ' 543-545).

לפני שכתב את "זויינסבורג, אוהיו" עבד אנדרסון כמחבר סיסמאות פרסומת. כלומר, כמורד אשליות. כמי שמבטיח ניחוחות של פריז או מדריד לכל הקונה בושם, של גונגל אפריקאי או יער סקנדינבי למי שרוכש מכוננית, של מונטה קרלו למי שנפשו חשקה בסיגריה. כפרסומאי, היה עליו להכיר את החולשות והחלומות של רובנו, "אנשים קטנים מאוד שמקומם לא יכירם בספרות", צרכנים של אשליות וכתוצאה מהן גם של מוצרים. כדי לכתוב ספרות הגיונה מהאשליות האלה, יש להכירן היטב. להכירן מבפנים. במידה רבה, "סיפור על אהבה וחושך" הוא סיפור מאבקו של עמוס עוז באשליות שכצלן גדל: אשליותיהם של אביו, של אמו ושל דודו הרוויזיוניסט פרופ' יוסף קלוזנר; אשליותיה של הציונות בדבר האדם העב"רי החדש, הגברי והשווה; אבל גם אשליותיהם של הילדות והנעורים בכלל ומכאן נובעת הצלח"תו בקרב קוראים ברחבי העולם.

כמובן זה, ולא בגלל אופיו האוטוביוגרפי, "סיפור על אהבה וחושך" הוא מופת של ספרות ריאליסטית. ספרות המקדשת את עקרון המציאות, את ההסתפקות במה שיש, במה שיכול להיות, ומצביעה – בדומה ל"דון קישוט" ו"מדאם בוכארי" לפנייה, על סכנות ההתמכרות לאשליות. האשליה המרכזית היא שהחיים מתקיימים במקום אחר, אם זו מונטה קרלו ואם אלה תל אביב או הקיבוץ, שבעיני הילד הירושלמי עמוס קלוזנר נתפסו כתמצית הציוניות ההרואית והבריאה, כניגוד המושלם לשכונה הזעיר-בורגנית שגדל בה, על רוכליה, על פקידיה ועל חרדיה הגלותיים.

כתוב על ירושלים האמיתית, האיץ עמוס הנער בכסו המשורר החובב כפי שיאץ שנים מאוחר יותר בנעמי שמה, לא על ירושלים של מור ולבונה

••• עמוס עוז היה הסופר המצליח בתולדות המדינה. זו לא דעה, זו עובדה. לפחות אם מודדים הצלחה במספרי קוראים, פרסים, תרגומים ומאמרים שנכתבו על יצירתו. הביקורת בישראל פינקה אותו פחות, אבל אפילו בקרבה שוררת הסכמה רחבה כי ספריו "מיכאל שלי" ו"סיפור על אהבה וחושך" נמנים עם המרשימות שביצירות הספרות העברית החדשה. אף על פי שמעולם לא היה חבר כנסת, עוז גם היה מהדוברים המרכזיים והרהוטים ביותר של השמאל הציוני, חבר קרוב של שמעון פרס וסמכות רוחנית במחנה השלום.

אלא ששני המוסדות האלה, הספרות העברית והשמאל הציוני, נתונים בשפל היסטורי. המכריזות של ספרות מקור צללו, ואין ספר או סופר שמצליחים להשפיע או להדור לשיח הציוני אפילו במידה המתקרבת לזו של סדרות טל ווייה (כמו למשל "הנערים"). על השמאל הציוני אין צורך להרחיב את הדיבור: פחות מעשירית מחברי הכנסת היוצאת משתייכים אליו.

ברור כי למשברי הספרות העברית והשמאל הציוני יש סיבות מבניות רבות, ולא ניתן לתלרן תם רק על כתפיו של איש אחד. עם זאת, המקום הסמלי שתפס עוז, כמו גם עמדותיו הפראטיות והחברתיות, שיחקו תפקיד חשוב ביצירת שני המשברים הללו. כדי להסביר מדוע, יש לחזור לאחד הקטעים החשובים ביותר בספרו האוטוביוגרפי "סיפור על אהבה וחושך":

"כמעט נואשתי סופית מן הכתיבה: הלווא לכתוב כמו המינגוויי עליך לקום ולנסוע מכאן אל העולם האמיתי, אל מקומות שבהם הגברים גבריים כאגרף... מקום אמיתי: פריז. מדריד. ניו יורק. מונטה קרלו. שממות אפריקה או יערות סקנדינביה... אבל כאן? בקיבוץ? מה כבר יש כאן? לול ורפת? אנשים ונשים די שחוקים שריתם תה ונרדמים הלומי עייפות לפני עשר? גם בשכונת כרם אברהם בירושלים שממנה באתי לא נראה לעיני שום דבר ראוי לכתיבה: מה כבר היה שם, מלבד אנשים דהויים שחיייהם אפרו-ריים, מרופטים קצת? בערך כמו כאן בחולדה? הלווא אפילו את מלחמת השחרור החמצת: נולדתי דתי מאוחר מדי ולא נותר לי ממנה אלא פירוריים עלובים, למלא קצת שקי חול ולאסוף בקבוקים ריקים... כדי לכתוב כמו הסיפורים הגבריים עלי להגיע תחילה ללונדון או למילנו. אבל איך? כדי לכתוב את הספר המהולל עלי לחיות תחילה בלונדון או בניו יורק: מלכו.

"שרווד אנדרסון הוא שחליץ אותי מן המלכוד הזה. הוא 'שיחרר לי את היד הכותבת'. כל

וגדודי מלאכים וכיכר העיר ריקה. באופן דומה יש להבין את ביקורתו של עוז על המילים הגדולות שבהן אהב להשתמש דודו, פרופ' קלוזנר, מועמד מפלגת חרות לנשיא הראשון: "מאוד אהב להשתמש כל הימים במילים כגון 'בשרנו ודמנו', 'אנר' שיים ולאומיים, 'אידיאל', 'נלחמתי מיטב שנותי', 'לא נוו', 'מעטים מול רבים' ועד נשימת אפי האחרונה" (עמ' 82). בתורו, יותקף עוז על לשונו הדשנה מדי לטעמם של מבקרים צעירים ממנו,

עמוס עוז בביתו, 2016. גם מבלי להיות חבר כנסת, הפך לסמכות הרוחנית של מחנה השלום | צילום: GEORGE ETHEREIDGE / NYT

נושאי דגל השפה הרווה. זו דרכו של עולם. עוד בראשית דרכו, בגיל 20 וקצת, חיבר עוז את סיפורי "ארצות התן" שלעגו לדיכורם הנמלץ והחלול של מנהיגי התנועה הציונית והצביעו על הסכנות במודל הגבריות המאצ'ואיסטי והמיליטריסטי בחברה הישראלית. גם "מיכאל שלי" הוא כתב-אווירה מפני אי ההסתפקות כמציאות, על יום הקטנות שלה, כעידן הכלתי-הרואי שלאחר הקמת המדינה.

רבים מהסופרים העבריים התמכרו לניתוחים פסיכולוגיים על חשבון מיתוסים סוחפים. מפלגות השמאל התמסרו לאנטי-גיבורים חיוורים, מבוזי הרצוג ועד בני גנץ. קורה שהדברים מתלכדים: שם משפחתו של מיכאל מ"מיכאל שלי", הסמל הגדול לאפרוריות חסרת ליבדו, הוא גאנץ

מי שמאמין כן מפחד

בצד האוויר הצלול המיטיב עם חולי אסתמה, אפשר לקרוא את מעברו של עוז לערד גם ככריחה מנופי החורף הרוסיים הערפיליים שאלהים ערגה אמו אל ניגודם המחלט; כהימלטות מדיבור היתר המצופצע של הגברים במשפחתו אל השקט ואל היובש הבהיר והענייני שבמדבר, נטול הקישוטים המתעתעים המסוכנים. הבריחה הזאת מן הדיבור המצופצע היא גם הצומת שבו נפגשו, לדעת עוז, סופרים כה שונים זה מזה כברנר וענגון, שהתא" פיינו ביטונתם המשותפת אל המוויף, הדברני הנמלקי" (עמ' 93). עוז הוסיף על כך כי 'פחד' היא מילה עברית נודפת למילה 'אמונה' וכי לענגון היה יחס נטול אשליות אל הבורא: "הוא האמין באלוהים וחרד מפניו אבל לא אהב אותו" (עמ' 94). זו הבחנה קולעת ועל־זמנית, שכן לא רק הע' ליייה השנייה לקתה כדבור מוויף ונמלקי אלא גם ישראל הנוכחית, המאוהבת בעצמה ובאלוהיה וש' רה בגרון ניחר כי מי שמאמין לא מפחד.

עוז תיאר בספר את אביו כבן הנאורות, חילוי־ני נחוש שסלד מאשליות המיסטיקה והמאגיה, שסבר כי הדת עתידה לחלוף מן העולם ותרם את גופתו למדע. אלא שלדבקות האב בתבונה היה גם מחיר של היעדר מגע עם הטמיה, ולעתים אף עם הרגע הפשוט. אביו, כך לפי הספר, נמנע מלשוחח עם עוז על עניינים אישיים וביכר תמיד לברוח אל הפוליטי. הפחד להיראות או להישמע מגוחך שיתק אותו. בכי של גבר היה עברו מחוץ לתחום. לכאורה, מודל קלאסי של גבריות מאצ'ואיסטית, שגם התבטאה בתפיסתו הפוליטית, האלאמית והגאה, המיליטריסטית והאגרי־סיכית של האב הרוויזיוניסט.

אלא שהאב המתואר היה כעל זוג ידיים שמאליות, נכשל באופן פתטי בניסיונו ה"חלוצי" לגדל ירקות בחצר הבית ולתחוב כדרים למחסנית במלחמת העצמאות עד שנשקו נשלל ממנו; שני אירועים שעוז תיאר במונחים מינימים ברורים, של אימפוטנציה וסירוס. עוז הוסיף כי אביו הולבש בשמלות כבת עד שהיה בן שמונה, וסבל בצעירותו מהשפלות אנטי־מיות בעלות גוון מיני כלומה, גם הגבריות המאצ'ואיסטית היא אשליה מוזקה ומבלבלת שעוז שייטס את נתיבי ההתרחקות ממנה. בקטע המצחיק ביותר בספר תיאר עוז כיצד נכח כנער באסיפה שבה דיבר מנחם בגין כפראזות מגוחכות לקול שאגות תומכיו. היה זה רגע מכריע, שבו כונן עוז אישיות עצמאית ולמד על פי ערד־תו להיכבדל מהמהמון.

עויבתו של עוז בן ה-15 את ירושלים ואת אביו לקיבוץ חולדה מוצגת בספר כפרי רצון להגשים את חלום יהדות השירים, להיות גבר שתקן וש' זוף, איש אדמה לוחם וקשוח. אלא שדווקא בקיבוץ, שם מומש כניכול האידיאל הזה, הבין עוז כמה הוא מפוקפק ובלתי־מרויך; עד כמה גם הדי קלאים החקלאיים ביותר הרבו לקרוא ולהתייטר, להתרועע ולכתוב, ממש כמו אביו. עד כמה החלוי־קה בין הגלותיגשי לארץ ישראל־גברי היא גלוי־יתית בעצמה; עד כמה התפעלות מכוון היא תולדה של חולשה. כך, למרבה הפחדוסק מתברר לקורא כי היכולת להתגבר על מודל הגבריות המקובל, להכיר ולהדות בממדים האשלייתיים והמדוכאים שבו, היא מעשה האמין הגברי מכל.

לאורך כל דרכו, הצטיין עוז בהתכת האישית בפוליטי. דוגמה לכך היא האופן שבו "סיפור על

עוז בן ה-26, 1965. נאבק באשליות שנדל בצלן ימים. Historic Collection / Alamy Stock Photo

לאורך כל הדרך הצטיין עוז בהתכת האישית בפוליטי. "סיפור על האבה וחושך" מכונן את הקורא לדיון בשאלה מי יותר גבר־גבר, מי הרג יותר ערבים, ומנגד למי יש יותר חמלה או רצון "יפה נפש" להבין את האחר

סוף־סוף מצפורני צעקנותה הדורסנית של אמה ולהימלט אחת ולתמיד ממחנק הפורטיטניות הע' כשה הטעם הרע ומדמנת החומרנות נמוכת הנפש שהיו נפוצים כנראה במקומות שמהם באה... [במקום זאת] ישבה כל הזימים בדירה המ' רתפית, בישלה וכינסה וניקתה ואפתה, טיפלה בילד החולני, וכשלא קראה רומנים עמדה והבי' טה כחלון עם כוס תה מצטננת בידה" (עמ' 289-290).

הסרגיה אינה במרחק בין הציפיות למציאות, אלא כמדעות החריפה למרחק הזה ולפתיות שבו, מודעות המאפיינת כמה מגיבוריו של צ'כוב, שעוז הרבה להוכיח בספר עוז תיאר מפי דודתו כיצד אמו התפרצה כנערתה כועס נגד ציור קיט־שי שנחלה בבית ילדותו, שבו הוצגו ילדים איכ־רים מוונים היטב, בריאים ולבושים בכננים יפים, בניגוד גמור למציאות העלוכה. כדומה לדבקות

האב בתבונה, לדבקות האם באמת ולחוסר רצונה או יכולתה לשקר לעצמה היה מחיר כבד. בניל 38 כפי שמתאר עוז בכמה מהעמודים הנואבים והכוברים ביותר בספרות העברית, שמה קץ לחייה.

סרקום צחיח כחבר

מאז נעוריו, הקדיש עוז חלקים ניכרים מחייו ומכתיבתו לתמיכה ברעיון הפשרה, במונח האיש והלאומי כאחד. התפשרות על החלומות הגדולים, הסתפקות במועט, בניתן להשגה, התרחקות מה' ויות גאולה גרנדיוזיות, מסוכנות, בלתי אפשריות. כך, לפחות, על פי תפיסתו העצמית ועל פי תפיסת רבים ממחנהו הפוליטי. האמנם תפיסה עצמית זו נכונת? או שמא גם התומכים בשלום ובמדינת הרווחה לוקים בחלומות ובאשליות ובקיטש משי להם? בשאלה זו יכריע איש־איש על פי עמדותיו.

הנקודה שמאמר זה מבקש להאיר היא הניקה שבין הנטייה הזאת להתפשרות רציונלית, מוצ־דקת ככל שתהא, לבין המשברים שאליהם נקל עו הספרות העברית והשמאל הציוני. שהרי אנתנו זקוקים לגיבורים. נעים לנו לחשוב שמי שמאמין אין לו סיבה לפחד. שאנו טובים וצוד־קים ושצאל אויבינו מצויים כל העוול והרשע. גם המפוכחים שבנו מעדיפים לפעמים לקרוא ספרים על לוויתנים מאשר על קרפיונים. על סוסים מכונפים מאשר על סוסות צולעות ("אני מועדיף סוסה צולעת אחת של צ'כוב מאשר אלף סוסים מכונפים של מארקס", כתב עוז).

וכבר אנתנו עיפים מאוד מדמיונותנו הספרותית הרהויות. אומרים לנו שיש טקסט אחד, ספרות אחרת מוז של עוז וכמעט כל עמיתו הישראליים: ספרות שכתבו צייד לוויתנים, מה מרים, שתיינים, לוחמים והווים דתיים: מוזל ורן ומלוויל ועד טולסטוי, דוסטויבסקי והמינגווי. לפעמים אנו זקוקים לדרמות גדולות מהחיים – אם לא בחיים, או לפחות בספרות. אבל למרבה האכזבה הספרות העברית החדשה והשמאל הציוני מסרבים להעניק לנו אותן. רבים מדי מה' סופרים העבריים התמכרו לביתוחים פסיכולוגיים דקים על חשבון עלילות־על ומיתוסים סוחפים; רבות מדי ממפלגות השמאל ואפילו המרכז התמ' סרו לאנטי־גיבורים חיוורים וגמלונים, מכזוי־הרצוג ועד בני גנץ. קורה שהדברים מתלכדים: שם משפחתו של מיכאל מ"מיכאל שלי", הסמל הגדול לאפרוריות חסרת ליכוד, הוא גאנץ.

מתי התרנו, בספרות ובפוליטיקה, לספקנות הכריאה להפוך לסרקום צחיח כמדבר? לאירוניה משתקת? לציניות חמוצה? מתי תירג' מנו את הצורך בביקורתיות להפלת מנהיגי המ' חנה מדי שנתיים, בעוד שכד השני שומרים למנהיג אמונים במשך שנות דור, רואים בו דמות אל גברית, מגנים עליו בכל מחיר? למה ויתרנו על כוחם המגיים של המיתוס, הפאתוס והקישט? האם הכמיהה הראויה לגורמליות פורשה ככניעה מדכדכת לבינוניות? כיצד נוכל להיכבדל מההמון בלא שההמון יכבדל מאיתנו?

מרוב מתינות, העיר כבר המשורר האירי וויליאם באטלר ייטס, הטובים חסרים שבנו פנימי עמוק בעוד שהרעים חזורים תשוקה יוקדת. האם הותרנו את כל המילים הגדולות, את כל החלומות הגדולים, הבלתי־ריאליים (גם הציניות היתה חלום כזה) למחנה הימין ולסדרות הטלוויזיה? האם גם כשל כך מפסידים הספרות העברית והשמאל הציוני בקרב על לבם של הקוראים והמציבים? ■